

Historyczno-prawna analiza domniemania niewinności w prawie kanonicznym

Domniemanie niewinności należy do fundamentalnych praw człowieka i ma na celu ochronę godności osoby ludzkiej, stanowiącej ważną wartość przyrodzoną, wynikającą z samego faktu bycia człowiekiem¹, na co wyraźnie zwracał uwagę Sobór Watykański II w konstytucji *Gaudium et spes*². Domniemanie niewinności jest zagwarantowane zarówno przez świeckie prawo krajowe, jak i prawo międzynarodowe³. Jego korzeni należy poszukiwać już w prawie rzymskim, zwłaszcza w epoce justyniańskiej, dzięki której stworzono zbiór *Corpus Iuris Civilis*⁴, w skład którego wchodziły *Digesta justyniańskie*⁵. Domniemanie niewinności nie zostało wyraźnie

1 Por. A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012, s. 54.

2 Concilio Oecumenico Vaticano II, *Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis Gaudium et spes*, 07.12.1965, nr 12, „Acta Apostolicae Sedis” 58 (1966), s. 1034; tekst polski: Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, nr 12, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, tekst łacińsko-polski, Poznań 2008.

3 Art. 111 ust. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. określa, że: „Każdy człowiek oskarżony o popełnienie przestępstwa ma prawo, aby uznawano go za niewinnego dopóty, dopóki nie udowodni mu się winy zgodnie z prawem podczas publicznego procesu, w którym zapewnio mu wszystkie konieczne środki obrony” (M. Zubik, *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, Warszawa 2008, s. 11–16). Natomiast art. 3 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym stanowi, że: „Państwa członkowskie zapewniają, aby podejrzani i oskarżeni byli uważani za niewinnych, do czasu udowodnienia im winy zgodnie z prawem” (Dz. Urz. UE L 65/1).

4 Franciscus Accursius, *Corpus Iuris Civilis. Digestum vetus: mit der Glossa ordinaria von Accursius Florentinus*, Jacobus Rubeus, Venezia 1477.

5 *Digesta Iustiniani = Digesta justyniańskie: tekst i przekład*, red. T. Palmirski, Kraków 2017.

przewidziane przez system prawny Kościoła katolickiego ani w prawie przedkodeksowym, ani w kodeksach prawa kanonicznego z 1917⁶ czy z 1983 roku⁷. Ta zasada została wprowadzona do kodeksu dopiero w 2021 roku wskutek reformy księgi VI kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku⁸. W tym miejscu należałoby zadać następujące pytania: jak przebiegał proces ewolucji domniemania niewinności w prawie kanonicznym i jakie dokumenty pozakodeksowe formułują niniejszą zasadę procesową? W oparciu o tak sformułowane pytania przedmiotem niniejszego opracowania będzie analiza historyczno-prawna kształtowania się zasady domniemania niewinności, począwszy od prawa rzymskiego do aktualnie obowiązujących regulacji prawnych. W artykule poddano analizie *Corpus Iuris Canonici*⁹, następnie *Codex Iuris Canonici* z 1917 roku oraz *Kodeks prawa kanonicznego* z 1983 roku z uwzględnieniem wspomnianej wyżej reformy księgi VI kodeksu wraz z pozakodeksowymi źródłami prawa.

1. Domniemanie niewinności w europejskiej i kanonicznej kulturze prawnej

Wzmianki na temat zasady domniemania niewinności można odnaleźć w prawie rzymskim, w którym określano ją mianem *praesumptio boni viri*¹⁰. W antycznym procesie karnym ciężar dowodu (*onus probandi*) spoczywał na oskarżycielu, który zobowiązany był udowodnić winę oskarżonego, przedkładając stosowne dowody

6 *Codex Iuris Canonici Pii x Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae xv auctoritate promulgatus*, 27.05.1917, „Acta Apostolicae Sedis” 9 (1917) pars 2, s. 1–593 [dalej: CIC 1917].

7 *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983) pars 2, s. 1–317; tekst polski: *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984 [dalej: KPK 1983]; *Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022 [dalej: KPK 1921].

8 Franciscus PP., *Constitutio apostolica Pascite gregem Dei qua Liber VI Codicis Iuris Canonici reformatur*, 23.05.2021, „L’Osservatore Romano. Edizione quotidiana” 161 (2021) nr 122, s. 2–4.

9 *Corpus Iuris Canonici editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludouici Richteri curas ad librorum manu scriptorium et editionis Romanae fidem recognouit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg*, pars 1: *Decretum Magistri Gratiani*, pars 2: *Decretalium Collectiones*, Graz 1959 [dalej: CICA].

10 Por. A. Chmiel, *Zasada crimen extinguitur mortalitate a samobójstwo oskarżonego w rzymskim procesie karnym*, w: *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*, red. K. Szczygielski, Białystok 2015, s. 108.

i inicjując odpowiednie czynności procesowe¹¹. Oskarżony (*reus*) zaś mógł podjąć obronę, odnosząc się do stawianych mu zarzutów, lub przyjąć postawę bierną. Początkowo sędzia antyczny, kierując się swobodną oceną dowodów¹², prowadził cały proces karny, oceniał zgromadzony materiał dowodowy w sprawie, dążąc do uzyskania prawdy materialnej, dzięki której mógł ustalić, czy sprawca popełnił czyn przestępczy, i wymierzyć mu karę, z góry określoną w ustawie¹³.

W późniejszym okresie rzymski proces karny był tajny, pisemny, nie obowiązywała zasada skargowości¹⁴, stosowano legalną teorię dowodową, gdyż sędzia antyczny otrzymywał *auctoritas* od cesarza, któremu podlegał w wydawanych przez siebie decyzjach, wskutek czego został pozbawiony możliwości oceny siły dowodów, kierując się zasadą słuszności, własną świadomością, doświadczeniem życiowym oraz zasadami logicznego myślenia¹⁵. Zmiana sposobu procedowania w sprawach karnych spowodowała ukształtowanie się inkwizycyjnego modelu procesu, w którym dominowało *praesumptio doli*¹⁶. Wzmocnieniem tej zasady było wprowadzenie przez prawodawcę antycznego zmiany w sposobie traktowania przyznania się oskarżonego do winy, gdyż jego *confessio* zaczęło być traktowane jako zwyczajny dowód w sprawie, który należało przeanalizować w oparciu o cały materiał dowodowy¹⁷. Powszechnym środkiem dowodowym stały się tortury¹⁸, mające na celu zmuszenie oskarżonego do przyznania się do winy, gdyż uzyskanie *confessio* dawało sędziemu antycznemu możliwość szybkiego zamknięcia sprawy i wymierzenia mu surowszej kary¹⁹.

Dopiero w epoce justyniańskiej pojawiły się pierwsze reguły prawne dotyczące ciężaru dowodzenia²⁰ (*Ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat*), zgodnie

11 Zob. *Digesta*, 22, 3, 2.

12 Por. E. Labandeira, *Las presunciones en Derecho Canonico*, Pamplona 1967, s. 24.

13 Por. A. Chmiel, *Przyznanie się oskarżonego do winy w rzymskim procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60 (2017) nr 3 (239), s. 472.

14 Por. S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009, s. 83.

15 Por. T. Pawluk, *Ocena sędziowska środków dowodowych w procesie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne” 12 (1969) nr 1–2, s. 148.

16 Por. S. Waltoś, *Proces karny*, s. 246.

17 Zob. *Digesta*, 48, 18, 1, 17 i 48, 3, 5.

18 Por. A. Świętoń, *Humanitaryzm w rzymskim późnoantycznym ustawodawstwie cesarskim na przykładzie konstytucji zamieszczonych w CTh 9.3. „De custodia reorum”*, „Studia Prawnoustrojowe” (2009) nr 9, s. 44.

19 Por. A. Chmiel, *Przyznanie się oskarżonego do winy*, s. 472.

20 Por. J. B. Bury, *A History of the Roman Empire From Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius* (27 B.C. – 180 A.D.), London 1893, s. 527.

z którymi dowód leży w tym, kto twierdzi, a nie w tym, kto zaprzecza²¹. Wówczas zaczęła kształtować się zasada domniemania niewinności. Jednakże utrzymanie inkwizycyjnego modelu procesu spowodowało stosowanie *praesumptio doli*²², które zostało wchłonięte przez późniejsze ustawodawstwo kanoniczne.

W średniowiecznych procesach karnych obowiązywały zasady skargowości, kontrydiktoryjności, stanowości, jawności i ustności wraz z respektowaniem legalnej teorii dowodowej i domniemania winy²³. Ciężar dowodu spoczywał na oskarżonym, który musiał udowodnić swoją niewinność, bezbłędnie wygłaszając treść przysięgi oczyszczającej lub poddając się „sądom bożym” (ordaliom). Gdy oskarżony odmówił złożenia przysięgi, wówczas zwracano się o jej złożenie do oskarżyciela, a jeżeli uczynił to w sposób przewidziany prawem, prowadziło to do wydania wyroku skazującego²⁴.

Reformy kościelne z przełomu XII i XIII wieku spowodowały ukonstytuowanie się w Europie inkwizycyjnego modelu procesu karnego²⁵. Ojcowie IV Soboru Laterańskiego z 1215 roku wprowadzili: po pierwsze, publicznoprawną zasadę ścigania przestępstw z urzędu; po drugie, obowiązek prowadzenia śledztwa w celu zgromadzenia dowodów; po trzecie, oparcie postępowania dowodowego na zeznaniach świadków, w celu wyeliminowania dowodu w postaci ordaliów; po czwarte, stosowanie zasady prawdy materialnej znanej prawu rzymskiemu²⁶.

Inkwizycyjny model procesu karnego stał się dominującą formą postępowania we wszystkich instancjach sądownictwa kościelnego²⁷. Obowiązywały w nim zasady tajności, pisemności, pośredniości, legalności teorii dowodowej oraz zasady domniemania winy²⁸, która została wzmocniona przez możliwość stosowania tortur²⁹. Głównym celem procesu karnego było udowodnienie winy oskarżonego, jednak w kanonicznej „wersji” tego postępowania dążono do zagwarantowania

21 Zob. *Digesta*, 22, 3,2.

22 Por. S. Waltoś, *Proces karny*, s. 246.

23 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2012, s. 444.

24 Por. A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, s. 97.

25 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 425.

26 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 31.

27 Por. P. Kras, *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem. System inkwizycyjny w średniowiecznej Europie*, Lublin 2006, s. 191.

28 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 444.

29 Por. K. Krauza, *Reformy austriackiej procedury karnej w dobie Wiosny Ludów*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 16 (2013), s. 230.

pod sądному wielu uprawnień, w tym prawa do obrony i możliwości wglądu do akt procesu. Założenia kanonicznej wersji procesu inkwizycyjnego nie znalazły uznania w prawodawstwie świeckim³⁰.

O wartości i znaczeniu dowodów w procesie inkwizycyjnym decydowała ustawa karna. Prawodawca świecki ustalał wartość dowodów, dzieląc je na pełne, półpełne i więcej lub mniej niż półpełne³¹. Dysponowanie dowodami mniejszej wartości zezwalało na stosowanie tortur w celu uzyskania pełnego dowodu (przyznania się do winy), który stanowił podstawę do wydania wyroku skazującego³². Jeśli nie zdołano zebrać wystarczającej liczby dowodów, a istniały uzasadnione podejrzenia o winie sprawcy, to ogłaszano uwolnienie od sądu (*absolutno ab instantia*). Zebranie dowodów półpełnych dawało podstawę do wydania wyroku na tzw. karę z podejrzenia (*poena suspicionis*) – łagodniejszą od przewidzianej w ustawie za dany czyn zabroniony³³.

Zasada domniemania niewinności pojawiała się podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1789–1799), stając się normą prawną³⁴. W treści Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789³⁵ uwzględniono m.in. nietykalność osobistą (art. VII), *lex retro non agit* (art. VIII), *nullum crimen sine lege* (art. VIII) czy domniemanie niewinności (art. IX)³⁶. Od tego momentu ta dyrektywa stała się jedną z naczelných zasad francuskiego procesu karnego, a z początkiem XIX wieku została zaakceptowana przez wszystkie ustawodawstwa świeckie³⁷.

Ruch kodyfikacyjny okresu oświecenia związany był z debatą na temat kierunku reformy nowego prawa karnego w Europie, a pionierami tej reformy byli przedstawiciele szkoły humanitarnej³⁸. Wśród głoszonych przez nich postulatów było dążenie do wprowadzenia zasady *nulla poena sine lege*, ustanowienia formalnej definicji przestępstwa, wprowadzenia jawności i ustności procesu karnego, zniesienia tortur i wprowadzenia domniemania niewinności. W miejsce procesu inkwizycyjnego wprowadzono nowoczesny proces mieszany, w którym zaczęto stosować zasadę

30 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 427.

31 Por. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 2006, s. 210.

32 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 431.

33 Por. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 211.

34 Por. S. Waltoś, *Proces karny*, s. 246.

35 Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r., <http://libr.sejm.gov.pl/teko1/txt/konst/francja-18.html> (04.03.2023).

36 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 146–147.

37 Por. S. Waltoś, *Proces karny*, s. 246.

38 Por. K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, s. 290.

jawności, ustności, kontrydiktoryjności i bezpośredniości, oskarżonemu zagwarantowano prawo do obrony i uwzględniono zasadę domniemania niewinności³⁹, dzięki której oskarżony uzyskał w procesie karnym pozycję podmiotu.

2. Presumpcja winy umyślnej w prawodawstwie przedkodeksowym i w kodeksie z 1917 roku

Pomimo wpływu prawa rzymskiego i kanonicznego na rozwój prawa sądowego w Europie, prawodawca kościelny nie uwzględnił zasady domniemania niewinności w zbiorach prawa kanonicznego wchodzących w skład *Corpus Iuris Canonici* oraz w *Codex Iuris Canonici* z 27 maja 1917 roku.

Prawodawca kościelny zawarł zasadę odpowiedzialności karnej na podstawie domniemania winy umyślnej po stronie oskarżonego o przestępstwo, stanowiąc, że: „Jeśli zewnętrznie ustawę przekroczono, przypuszcza się w zakresie zewnętrznym, że zachodziła wina umyślna, dopóki brak winy nie zostanie udowodniony” (can. 2200 § 2 CIC 1917)⁴⁰. Niniejsza zasada była zgodna ze starą tradycją kanonistyczną⁴¹ i została skodyfikowana w Dekretach Grzegorza IX⁴² oraz w Dekrecie Gracjana⁴³.

39 Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, s. 434-444.

40 „Posita externa legis violatione, dolus in foro externo praesumitur, donec contrarium probetur” (can. 2200 § 2 CIC 1917).

41 Zob. W. Wójcik, J. Krukowski, F. Lempa, *Księga v. Dobra doczesne Kościoła. Księga vi. Sankcje w Kościele*, Lublin 1987, s. 131 (Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r., 4).

42 „Sicut manifeste nocens est poenae obnoxius, ita et occultus, licet postea dicat, se ioco fecisse” (*Decretales Gregorii P. IX*, Lib. II, Tit. XXIII: *De praesumptionibus*, Cap. I, w: CICA, pars 2, col. 353).

„Qui percutit clericum, ignorans probabiliorum clericum, excommunicatus non est; ignorantiam tamen probare debet per iuramentum, et, si hoc praestare recusat, pro excommunicato haberi debet” (*Decretales Gregori P. IX*, Lib. V, Tit. XXXIX: *De sententia excommunicationis*, Cap. IV, w: CICA, pars 2, col. 890).

43 „C. XLVI. Eum, qui asseuerat homicidium se non uoluntate, sed casu fortuito fecisse, cum calcis ictu mortis occasio prebita uideatur, si hoc ita est, neque super hoc ambigi poterit, omni metu ac suspitione, quam ex admittae rei discrimine sustinet, secundum id, quod annotatione nostra comprehensum est, uolumus liberari. C. XLVII. Item Imperator Antoninus. [C. ad leg. Corneli de sicar. l. 1.]. Frater uester rectius fecerit, si se presidi prouinciae obtulerit, qui, si probauerit, non occidendi animo hominem a se esse percussum, remissa homicidii pena secundum militarem disciplinam sententiam proferet. Crimen enim contrahitur, si et uoluntas nocendi intercedat. Ceterum ea, que ex inproiso casu potius quam fraude accidunt, fato plerumque, non noxae inputantur” (*Decretum Magistri Gratiani*, Distinctio L, c. XLVI, XLVII, w: CICA, pars 1, col. 195/196).

Uzasadnieniezasady domniemania winny umyślnej, wyrażonej w przywołanym can. 2200 § 2 CIC 1917, zostało oparte na przesłance generalnej, że człowiek jest odpowiedzialny za swoje czyny, gdyż podejmuje je dobrowolnie. Innymi słowy, presumpcję tę prawodawca oparł na obserwacji egzystencji, z której wynika, że w normalnych warunkach człowiek rozumny postępuje w sposób świadomy i wolny⁴⁴. Dlatego też oskarżony o popełnienie przestępstwa – w celu uwolnienia

„[C. XII] «Turbatur naucula Petri, in qua erat ludas, quia, qui suis meritis erat firmus, turbatus est alienis». [Gratian.] Ignorabat autem Petrus peccatum Iudae. Non ergo ignorantia excusauit illum, sed turbatio hec non peccati coinquinatio, sed corporalis persecutio intelligitur, quia meritis malorum nonnumquam adeo boni premuntur, ut eorum turbetur infirmitas. Non itaque his auctoritatibus symoniaci probantur, pro quibus ignorantibus pecunia data est. Non ergo potest probari iste reus criminis, cuius non habuit conscientiam. IV. Pars. §. 1. Notandum quoque est, quod non omnis ignorantia aliquem excusat. Est enim ignorantia alia facti alia iuris. Facti alia, quod non oportuit eum scire, alia, quod oportuit eum scire. Quod non oportuit eum scire, sicut ait Apostolus: «Si quis infidelium uocauerit uos ad cenam, quicquid uobis appositum fuerit comedite, nichil interrogantes. Si quis uobis dixerit, hoc ydolis immolatum est, nolite comedere». Ecce quod uocatum ad cenam non oportebat scire, carnes sibi appositae ydolis fuisse immolatas. Quod oportuit eum scire, sicut ignorantia Iudeorum et reliquorum infidelium, qui ea, que a prophetis de Christo fuerant prenunciata, adhuc ignorant esse completa, unde a Iudeis adhuc expectatur uenturus. Hec neminem excusat. §. 2. Item ignorantia iuris alia naturalis, alia ciuilis. Naturalis omnibus adultis dampnabilis est; ius uero ciuile aliis permittitur ignorare, aliis non. Iuris ciuilis ignorantia nemini obest in dampno uitando, si negotium inde contigerit, ut, si minor pecuniam dederit filiofamilias, repetit; in maiore uero quasi delictum est. §. 3. Item si successionem tibi etiam maiori delatam cum alio sine iudice diuidas, putans testamentum iure subnixum, cum non esset, solidam successionem obtinebis; uel si id, quod nullo iure debuisti, aut iure naturali non debuisti, sed ciuili, tamquam ex cyrographo soluas aut promittas, repetis; non ita, si delictum. Nam si putat rem suam sibi per legem licere rapere, incidit in constitutionem: Si quis in tantam” (*Decreti secunda pars, Causa I, Questio IV, c. XII, w: CICa, pars 1, col. 421/422*).

„C. XIII. Innocens est qui non iratus, sed propter disciplinam aliquem casu perimit. Si quis non iratus, sed propter disciplinam palmam alicui dederit, et casu occiderit, sicut fieri solet, quantum ad gratiam, innocens est, quia uoluntatem, non opus requirit. Quantum autem ad legem, reus est, quia opera querit. §. 1. Item si in persecutione uirgo fuerit obpressa, repellitur lege, quia opus inspicit, non uoluntatem; in gratia autem quasi uirgo suscipitur, quia non opera querit, sed uoluntatem. Gratian. Sicut ergo qui propter disciplinam casu homicidium facit, quantum ad legem, reus est, quantum ad gratiam, innocens, sic iste sacerdos, qui furore homicidium fecit, quantum ad culpam, innocens est, quantum ad suscepti muneris executionem, reus probatur. §. 1. His ita respondetur: Non omnia, que ordinandum impediunt, ordinatum dei ciunt; non enim potest ad sacerdotium prouehi qui aliquando insaniuit. Verumtamen, si post sacerdotium furere ceperit, non ideo sacerdotio carebit, nisi forte numquam ad sanae mentis offitium illum redire contingat. Sicut de quodam episcopo Gregorius scribit in registro ad Eleuterium Episcopum: «Quamuis triste sit nobis etc.» ut supra: «Longa inualetudine grauatus episcopus»” (*Decreti secunda pars, Causa XV, Questio I, c. XIII, w: CICa, pars 1, col. 749/750*).

⁴⁴ Por. G. Michiels, *De delictis et poenis. Commentarius Libri v Codicis Juris Canonici*, vol. 1: *De delictis. Canones 2195–2213*, Parisiis 1961, s. 124.

się od odpowiedzialności karnej – zobowiązany był do udowodnienia swojej niewinności. Dowód przeciwny wówczas, zgodnie z zamysłem ustawodawcy, wprost zwalczał domniemanie winy umyślnej⁴⁵.

Warto podkreślić, że w kodeksie z 1917 roku – w przeciwieństwie do aktualnie obowiązującego kodeksu – podano *explicite* określenie winy umyślnej. A mianowicie została ona zdefiniowana w can. 2200 § 1 CIC 1917 jako: „świadoma wola przekroczenia ustawy, wobec tego wyklucza ją ze strony rozumu brak rozpoznania znaczenia czynu, natomiast ze strony woli brak swobody w działaniu”⁴⁶. Ponadto wypada nadmienić, iż prawodawca w przytoczonym kanonie na określenie winy umyślnej użył słowa *dolus*. To ustawowe określenie z kolei miało donieść znaczenie prawne, ponieważ w przedkodeksowych źródłach prawa kanonicznego i ówczesnej literaturze stosowana terminologia nie była jednolita. W odniesieniu do winy umyślnej zamiennie stosowano bowiem następujące pojęcia: *animus seu voluntas, propositum, industria, deliberatio, consultum, scientia, malitia, audacia, fraus, nequitia*⁴⁷.

Nawiązując do regulacji wyrażonej w can. 2200 § 1 CIC 1917, należy podkreślić, że do zaistnienia winy umyślnej wymaga się ze strony rozumu uprzedniego poznania ustawy lub nakazu karnego, przeciwko którym skierowany jest czyn sprawcy, przy jednoczesnej świadomości bezprawności owego czynu. Z kolei od woli wymagana jest wolność swobodnego wyboru środków działania i wolność w działaniu (*libertas eligendi et libertas agendi*). Jeśli zatem ktoś jest świadomy, że popełnia czyn zabroniony przez prawo, następnie wyraża wolę jego popełnienia i dlatego działa, to wówczas popełnia przestępstwo. Nie mając zaś świadomości, że przekracza się ustawę lub nakaz albo nie mogąc pokierować swoim postępowaniem, nie działa się z winy umyślnej. Obojętną kwestią jest to, czy działający ma na celu samo przekroczenie ustawy lub nakazu, czy też wywołanie skutku przestępnego⁴⁸.

Wina umyślna, jak interpretowali to ówcześni kanoniści, może posiadać różne stopnie. Sprawca może bowiem przestępstwo popełnić w następujący sposób:

45 Por. F. X. Wernz, P. Vidal, *Ius Canonicum ad Codicis normam exactum. Ius poenale ecclesiasticum*, t. 7, Romae 1937, s. 75.

46 „Dolus heic est deliberata voluntas violandi legem, eique opponitur ex parte intellectus defectus cognitionis et ex parte voluntatis defectus libertatis” (can. 2200 § 1 CIC 1917).

47 Por. M. Myrcha, *Problem winy w karnym ustawodawstwie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne” 17 (1974) nr 3-4, s. 163.

48 Por. G. Michiels, *De delictis et poenis. Commentarius Libri V Codicis Juris Canonici*, s. 110-111.

po pierwsze – umyślnie; po drugie – nagle; po trzecie – bez dłuższego zastanawiania się; po – czwarte z rozważą; po piąte – z premedytacją, czyli z dokładnym przemyśleniem samego przestępstwa i użytych środków. Przy ocenie stopnia winy należy wówczas wziąć pod uwagę zarówno okres, jaki upłynął między postanowieniem a popełnieniem przestępstwa, jak i okoliczności, w jakich je popełniono, oraz użyte do popełnienia środki⁴⁹.

Omawiając funkcjonowanie w prawie kanonicznym *praesumptio doli*, warto na koniec zwrócić uwagę, że kanonistyka przed i pod rządami kodeksu Pio-Benedyktyńskiego określeniu winy umyślnej obejmowała także tzw. zamiar ewentualny (*dolus eventualis*). Innymi słowy winna umyślność zachodziłaby również wówczas, gdyby sprawca przewidywał możliwość popełnienia czynu zabronionego i na to się godził⁵⁰.

3. Złagodzenie zasady domniemania winy umyślnej (kan. 1321 § 3 KPK 1983)

W dyskusjach poprzedzających promulgację nowego kodeksu wysunięto postulat, aby w przyszłym prawie karnym nie było już domniemania umyślności, które stosował prawodawca w can. 2200 § 2 CIC 1917⁵¹. Zasada ta bowiem była i jest sprzeczna z nauczaniem Soboru Watykańskiego II o poszanowaniu godności osoby ludzkiej i ochronie praw wiernych⁵², a także z zasadą humanitaryzmu obecną w nowoczesnym świeckim ustawodawstwie karnym. W praworządnych państwach czy społecznościach obowiązuje, jak już wcześniej wspomniano, zasada uznawania człowieka za niewinnego, dopóki wina nie zostanie mu udowodniona (*nemo malus nisi probetur*)⁵³.

49 Por. F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 3, Opole 1958, s. 357.

50 Por. F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, s. 357.

51 „Doli praesumptio (can. 2200 § 1) suppressa est, servata tantum imputabilitatis praesumptione: si enim praesumptio doli admitti potest (nec tamen semper admittitur) in poenalibus civitatum legibus, cum praesumi rationabiliter possit intentio ponendi actionem vel omissionem, qua delictum committitur, rationi minus consentaneum videtur praesumere etiam intentionem violandi legem, que intentio ad dolum iure canonico requiritur” (*De delicto et de delinquente*, „Communiones” 2 (1970) nr 1, s. 103).

52 Por. B. F. Pighin, *Il nuovo sistema penale della Chiesa*, Venezia 2021, s. 155.

53 Por. M. Myrcha, *De lege ferenda in iure poenali canonico animadversiones*, „Prawo Kanoniczne” 18 (1975) nr 3-4, s. 29.

W związku z powszechną krytyką regulacji prawnej skodyfikowanej w kan. 2200 § 2 poprzedniego kodeksu prawodawca kościelny, w kodeksie z 1983 roku, przyjął propozycję kan. 10 § 3 Schematu z 1973 roku i zastąpił dotychczasową presumpcję winy umyślnej presumpcją poczytalności. W kan. 1321 § 3 KPK 1983 podano następującą zasadę: „Gdy nastąpiło zewnętrzne przekroczenie, domniemywa się poczytalność, chyba że co innego się okazało”⁵⁴.

Z powyższego przepisu wyłonił się jednak zasadniczy problem dotyczący treści domniemania. Zdaniem niektórych kanonistów, wnioskujących na podstawie przepisu kan. 1321 § 1 KPK 1983, zakres domniemania w kodeksie obowiązującym od 1983 roku został poszerzony w stosunku do kodeksu Pio-Benedyktyńskiego o winę nieumyślną, co stanowi wyraz zaostrzenia dyscypliny karnej⁵⁵. Z tezą tą jednak nie można się zgodzić dlatego, że byłaby ona przede wszystkim sprzeczna z założeniami przyświecającymi odnowie kanonicznego prawa karnego. Założeniem legislacyjnym prawodawcy było bowiem zrezygnowanie z domniemania winy umyślnej, a nie poszerzenie go o formę winy nieumyślnej⁵⁶. Poprzez domniemanie poczytalności należy rozumieć nic innego jak supozycję wolności czynu ludzkiego, który naruszył ustawę karną z winy umyślnej bądź nieumyślnej. Innymi słowy, presumpcja ta opiera się na założeniu, iż człowiek jest odpowiedzialny za swoje czyny, gdyż zwykle działa w sposób wolny⁵⁷.

Zasada domniemania, wyrażona w kan. 1321 § 1 KPK 1983, nie zwalnia jednak sędziego kościelnego od zbadania faktu i rodzaju poczytalności sprawcy poprzez dochodzenie wstępne przed wydaniem wyroku (zob. kan. 1717 § 1 KPK 1983). Dlatego domniemanie to jest wystarczające do wszczęcia postępowania karnego, ale nie do wymierzenia kary. A zatem nie należy się tym domniemaniem posługiwać, jeżeli z okoliczności okazało się „cokolwiek innego”, a więc wtedy, gdy zaistniała okoliczność zmniejszająca lub wykluczająca poczytalność. W razie powstania

⁵⁴ „Posita externa legis violatione imputabiliitas praesumitur, nisi aliud appareat” (can. 10 § 3, w: Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo, *Schema Documenti quo disciplina sanctionum seu poenarum in Ecclesia latina denuo ordinatur (Reservatum)*, Typis Polyglottis Vaticanis 1973, s. 17–18).

⁵⁵ Por. M. Myrcha, *De lege ferenda in iure poenali canonico animadversiones*, s. 29; W. Wójcik, J. Krukowski, F. Lempa, *Księga v. Dobra doczesne Kościoła. Księga vi. Sankcje w Kościele*, s. 131.

⁵⁶ Por. Ł. Burchard, *Kategoria poczytalności prawnokarnej w systemie prawa kanonicznego*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) nr 4, s. 106.

⁵⁷ Por. V. De Paolis, *Le sanzioni nella Chiesa*, (cann. 1311–1399), w: *Il diritto nel mistero della Chiesa*, a cura de Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico, vol. 3, Roma 1992, s. 467.

jakiegokolwiek wątpliwości co do winy sprawcy, poczytalności nie domniemywa się, lecz należy ją udowodnić⁵⁸.

Konkludując, należy podkreślić, że przedmiotem rozważanej presumpcji nie jest przesądzenie o winie oskarżonego, lecz o poczytalności sprawcy, który z reguły działa w sposób świadomy i dobrowolny, poprzez co jest odpowiedzialny za swoje czyny. Dlatego też można wysunąć wniosek, że założenia tej zasady złągodziły zdecydowanie dynamikę dowodzenia w sprawach karnych, jaką przyjmował kodeks z 1917 roku.

4. Zasada domniemania niewinności (kan. 1321 § 1 KPK 1921)

Postulat wprowadzenia do systemu prawa kanonicznego zasady domniemania niewinności został spełniony przez ustawodawcę dopiero w kan. 1321 § 1 KPK 1921. Nowy przepis kanonu wyraźnie stanowi, że: „Każdego należy uznawać za niewinnego, dopóki coś przeciwnego nie zostanie udowodnione”. Jak już wcześniej zasygnalizowano, zasada ta jest owocem prowadzonej po Soborze Watykańskim II dyskusji nad reformą kościelnego prawa karnego w związku z proklamowaną na tymże soborze zasadą poszanowania i ochrony praw i wolności człowieka wynikających z przyrodzonej godności osoby ludzkiej, będącą integralnym elementem misji Kościoła w świecie⁵⁹. Warto również w tym miejscu dodać, że przepis kan. 1321 § 1 KPK 1921 nie był jeszcze obecny w pierwszym projekcie księgi VI z 2011 roku⁶⁰.

Tak pojmowana presumpcja niewinności, wyrażona w kan. 1321 § 1 KPK 1921, działa aż do momentu skazania oskarżonego, co następuje po wydaniu wyroku lub dekretu pozasądowego, gdy sprawa przejdzie w stan rzeczy osądzonej. Zgodnie z kan. 1608 KPK 1983 do wydania takiego wyroku lub dekretu sędziego musi uzyskać pewność moralną o winie oskarżonego. Pewność taką z kolei winien osiągnąć na podstawie akt i tego, co zostało dowiedzione. Oceniając przekazany materiał dowodowy, sędzią powinien postępować zgodnie z własnym sumieniem i dyspozycją obowiązującej normy prawnej. W przypadku zaś, w którym sędzią nie może

⁵⁸ Por. J. Syryjczyk, *Kanoniczne prawo karne. Część szczególna*, Warszawa 2007, s. 124.

⁵⁹ Por. B. F. Pighin, *Il nuovo sistema penale della Chiesa*, s. 155; J. Krukowski, *Przestępstwa i kary w ogólności*, w: J. Krukowski, P. Kaleta, *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*, t. IV/2: *Księga VI. Sankcje karne w Kościele*, Poznań 2022, s. 57–58.

⁶⁰ Pontificium Consilium de Legum Textibus, *Schema recognitionis Libri VI Codicis Iuris Canonici (Reservatum)*, Città del Vaticano 2011, s. 19, kan. 1321.

osiągnąć takiej pewności, powinien uwolnić oskarżonego od odpowiedzialności za postawione mu oskarżenie o popełnienie przestępstwa⁶¹. W konsekwencji zatem ten, kto ma obowiązek sądenia, musi odrzucić wszelkie uprzedzenia oraz bezstronnie i obiektywnie ocenić wszystkie okoliczności każdego przypadku, stojąc w obronie godności osób⁶².

5. Domniemanie niewinności w pozakodeksowych źródłach prawa

Prawodawca kościelny wydał szereg pozakodeksowych regulacji prawnych poświęconych przestępstwom nadużyć seksualnych wobec małoletnich i osób z nimi prawnie zrównanych, w których odniósł się do sytuacji podejrzanego/oskarżonego, respektując zasadę domniemanie niewinności. W okólniku Kongregacji Nauki Wiary skierowanym do konferencji episkopatów w sprawie opracowania wytycznych dotyczących sposobów postępowania w przypadku nadużyć seksualnych podkreślono, że: „duchowny oskarżony, aż do momentu udowodnienia mu winy, korzysta z domniemanej niewinności [...]”⁶³. Podobny zapis można znaleźć w liście apostołskim w formie motu proprio *Vos estis lux mundi*⁶⁴. W odpowiedzi na apel wspomnianej wyżej kongregacji Konferencja Episkopatu Polski wydała wytyczne dotyczące dochodzenia wstępnego w sprawach nadużyć seksualnych, w których podkreślono obowiązek respektowania zasady domniemanie niewinności

61 Por. J. Krukowski, *Przestępstwa i kary w ogólności*, s. 58.

62 Por. J. I. Arrieta, *Domniemanie niewinności*, w: *Codex Iuris Canonici. Kodeks prawa kanonicznego. Komentarz. Powszechne i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego*, red. P. Majer, Wydanie 2. Edycja polska na podstawie wydania hiszpańskiego (Ediciones Universidad de Navarra), Kraków 2023, s. 802–803.

63 Congregazione per la Dottrina Della Fede, *Lettera circolare per aiutare le conferenze episcopali nel preparare linee Guida per il trattamento dei casi di abuso sessuale nei confronti di minori da parte di chierici*, 03.05.2011, nr 3; tekst polski: Okólnik Kongregacji Nauki Wiary skierowany do Konferencji Episkopatów w sprawie opracowania *Wytycznych dotyczących sposobów postępowania w przypadku nadużyć seksualnych popełnionych przez duchownych wobec osób niepełnoletnich*, nr 3, w: *Odpowiedź Kościoła na dramat wykorzystania seksualnego małoletnich. Aspekt prawny, dokumenty i komentarze*, red. P. Studnicki, M. Dalgiewicz, Ząbki 2020.

64 „Uznaje się zawsze domniemanie niewinności osoby podejrzanego oraz prawo do ochrony dobrego imienia” (Franciszek, List apostołski motu proprio *Vos estis lux mundi*, 25.03.2023, art. 13 § 7, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/motu_proprio/documents/20230325-motu-proprio-vos-estis-lux-mundi-aggiornato.html (12.10.2023)).

i związanego z nim prawa do obrony⁶⁵. Trudność w rozpatrywaniu tych spraw skłoniła Dykasterię ds. Nauki Wiary do wydania *Vademecum* w wersji 2.0⁶⁶, w którym próżno szukać tej kluczowej zasady procesowej. W tym miejscu należałoby zwrócić uwagę na sposoby zakończenia kanonicznego procesu karnego (sądowego czy administracyjnego), tj. możliwości wydania wyroku/dekretu o skazaniu, uniewinnieniu lub uwolnieniu od kary⁶⁷. Wprowadzenie trzeciej kategorii wyroku/dekretu budzi dużą wątpliwość, gdyż uwalnia się oskarżonego od kary, pozostawiając go niejako „w podejrzeniu” odnośnie do zarzucanego mu czynu zabronionego. Skoro prawodawca kościelny wskazuje na obowiązywanie zasady domniemania niewinności, to w sytuacji braku dowodów przemawiających za winą oskarżonego sędzia kościelny winien orzec o jego niewinności. Obecne rozwiązanie prawne, zawarte w niniejszym „podręczniku”, łudząco przypomina jeden ze sposobów zakończenia średniowiecznego procesu inkwizycyjnego, w którym obowiązywało domniemanie winy, tj. możliwości wydania wyroku *absolutio ab instantia* z powodu niepełnego dowodu dającego podstawę do wznowienia procesu w każdej chwili, jeśli ujawnił się dodatkowy dowód przeciwko oskarżonemu⁶⁸.

65 Konferencja Episkopatu Polski, Uchwała nr 14/384/2019 w sprawie nowelizacji *Wytucznych dotyczących wstępnego dochodzenia kanonicznego w przypadku oskarżeń duchownych o czyny przeciwko szóstemu przykazaniu Dekalogu z osobą niepełnoletnią poniżej osiemnastego roku życia*, 08.10.2019, nr 9 i wstęp do aneksu nr 2, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” (2019) nr 31, s. 259–270.

66 Dykasteria Nauki Wiary, *Vademecum* dotyczące wybranych kwestii proceduralnych w zakresie postępowania w przypadkach nadużyć seksualnych popełnianych przez duchownych wobec małoletnich, Wer. 2.0., 05.06.2022, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/ddf/rc_ddf_doc_20220605_vademecum-casi-abuso-2.0_it.html (12.10.2023).

67 „Rozstrzygnięcie na zakończenie procesu karnego, czy to sądowego czy pozasądowego, może być trojaki: – *skazanie* («*constat*»), jeżeli z moralną pewnością stwierdzi się winę oskarżonego co do przypisywanego mu przestępstwa. W takim przypadku należy wskazać konkretnie rodzaj kary kanonicznej wymierzonej lub zadeklarowanej; – *uniewinnienie* («*constat de non*»), jeżeli z moralną pewnością stwierdzi się brak winy oskarżonego, ze względu na brak czynu, niepełnienie go przez oskarżonego, czyn nie jest przewidziany w prawie jako przestępstwo lub popełnienie go przez osobę niepoczytalną; – *uwolnienie* («*non constat*»), jeżeli nie jest możliwe uzyskanie moralnej pewności co do winy oskarżonego z uwagi na brak dowodów, ich niewystarczalność lub sprzeczność odnośnie do zaistnienia czynu, popełnienia go przez oskarżonego, lub uznania, że został on popełniony przez osobę niepoczytalną [...]” (Dykasteria Nauki Wiary, *Vademecum*, nr 84).

68 Por. S. Waltoś, *Proces karny*, s. 91.

Podsumowanie

W prawie rzymskim dominowała inkwizycyjna forma postępowania karnego wzmocniająca zasadę domniemania winy. Zmiany nastąpiły w epoce justyniańskiej, kiedy pojawiły się reguły prawne, dzięki którym zaczęto formułować *praesumptio boni viri*. Reformy kościelne z przełomu XII i XIII wieku doprowadziły do ukonstytuowania się w Europie inkwizycyjnego modelu procesu karnego, w którym dominowała zasada domniemania winy. Wielka Rewolucja Francuska i działalność humanitarystów przyczyniły się do stworzenia modelu procesu mieszanego – w nim zaś obowiązywało domniemanie niewinności.

W systemie prawnym Kościoła katolickiego okresu przedkodeksowego (w Dekrecie Gracjana i Dekretach Grzegorza IX) i pod rządami kodeksu z 1917 roku obowiązywało domniemanie winy umyślnej (can. 2200 § 2 CIC 1917), w którym podkreślono, że w normalnych warunkach człowiek rozumny postępuje w sposób świadomy i wolny, dlatego oskarżony zobowiązany jest udowodnić, że jest niewinny.

Ojcowie Soboru Watykańskiego II postulowali znieść zasadę domniemania umyślności, podkreślając, że stoi w sprzeczności z nauką dotyczącą poszanowania godności osoby ludzkiej i ochrony praw wiernych oraz z zasadą humanitaryzmu prawa z XIX wieku. W trakcie prac nad nowym kodeksem prawa kanonicznego doszło do zastąpienia domniemania winy umyślnej na rzecz presumpcji poczytalności (kan. 10 § 3 Schematu z 1973 roku), która została implementowana do kodeksu z 1983 roku (kan. 1321 § 3 KPK 1983).

Postulat wprowadzenia do systemu prawa kanonicznego zasady domniemania niewinności powrócił w trakcie prac nad reformą księgi VI kodeksu prawa kanonicznego, dzięki czemu została ona określona w kan. 1321 § 1 KPK 1921. Ta zasada procesowa została również wyrażona w regulacjach pozakodeksowych, dotyczących sposobu procedowania w sprawach nadużyć seksualnych wobec małoletnich i osób z nimi prawnie zrównanych⁶⁹.

⁶⁹ Zob. Okólnik Kongregacji Nauki Wiary, nr 3; Franciszek List apostolski *Vos estis lux mundi*, art. 13 § 7; Konferencja Episkopatu Polski, Uchwała nr 14/384/2019 w sprawie nowelizacji *Wytycznych*, nr 9 i wstęp do aneksu nr 2).

ABSTRACT

A historical and legal analysis of the presumption of innocence in canon law

The article discusses the issue of the presumption of innocence from a historical and legal perspective, starting from Roman law to current legal regulations. The 19th century humanisation of criminal law contributed to the legal definition of the principle of the presumption of innocence. The legal system of the Catholic Church advocated the presumption of intentional guilt (pre-Codex period and under the CIC 1917), then the presumption of guilt (CCL 1983). It was not until the 2021 reform of Book VI of the Code of Canon Law that the validity of the presumption of innocence was emphasised (can. 1321 § 1 CCL 1921). This procedural principle has been provided for in non-code regulations on how to proceed in cases of sexual abuse of minors and persons legally equal to them (Congregation for the Doctrine of the Faith, Circular letter to assist Episcopal Conferences in developing Guidelines for dealing with cases of sexual abuses of minors perpetrated by clerics, n. 3; *Vos estis lux mundi*, Art. 13 § 7; Konferencja Episkopatu Polski, Uchwała nr 14/384/2019 w sprawie nowelizacji *Wytycznych*, n. 9 and the introduction to annex 2).

Keywords: presumption of innocence, presumption of guilt, presumption of sanity, inquisitorial trial, canonical criminal process

ABSTRAKT

Historyczno-prawna analiza domniemania niewinności w prawie kanonicznym

Artykuł omawia zagadnienie domniemania niewinności w ujęciu historyczno-prawnym, poczynając od prawa rzymskiego do aktualnie obowiązujących regulacji prawnych. XIX-wieczna humanitaryzacja prawa karnego przyczyniła się do prawnego określenia zasady domniemania niewinności. System prawny Kościoła katolickiego opowiadał się za domniemaniem winy umyślnej (okres przedkodeksowy i pod rządami CIC 1917), następnie za presumpcją poczytalności (KPK 1983). Dopiero reforma księgi VI kodeksu prawa kanonicznego z 2021 roku podkreśliła obowiązywanie zasady domniemania niewinności (kan. 1321 § 1 KPK 1921). Ta zasada procesowa została przewidziana w regulacjach pozakodeksowych dotyczących sposobu procedowania w sprawach nadużyć seksualnych wobec małoletnich i osób z nimi prawnie zrównanych (n. 3 okólnik KNW, art. 13 § 7 VELM, n. 9 i wstęp do aneksu nr 2 wytyczne KEP).

Słowa kluczowe: domniemanie niewinności, domniemanie winy, presumpcja poczytalności, proces inkwizycyjny, kanoniczny proces karny

BIBLIOGRAFIA

1. Arrieta J. I., *Domniemanie niewinności*, w: *Codex Iuris Canonici. Kodeks prawa kanonicznego. Komentarz. Powszechne i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego*, red. naukowy wyd. pol. P. Majer, edycja polska na podstawie wydania hiszpańskiego (Ediciones Universidad de Navarra), Kraków 2023, s. 802–803.
2. Bączkiewicz F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 3, Opole 1958.
3. Burchard Ł., *Kategoria poczytalności prawnokarnej w systemie prawa kanonicznego*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 26 (2017) nr 4, s. 73–110.
4. Bury J. B., *A History of the Roman Empire From Its Foundation to the Death of Marcus Aurelius (27 B.C. – 180 A.D.)*, London 1893.
5. Chmiel A., *Przyznanie się oskarżonego do winy w rzymskim procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 60 (2017) nr 3 (239), s. 465–483.
6. Chmiel A., *Zasada crimen extinguitur mortalitate a samobójstwo oskarżonego w rzymskim procesie karnym*, w: *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*, red. K. Szczygielski, Białystok 2015, s. 97–112.
7. *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983) pars 2, s. 1–317; tekst polski: *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984; *Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022.
8. *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus* 27.05.1917, „Acta Apostolicae Sedis” 9 (1917) pars 2, s. 1–593.
9. Concilio Oecumenico Vaticano II, *Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis Gaudium et spes*, 07.12.1965, „Acta Apostolicae Sedis” 58 (1966), s. 1025–1115; tekst polski: *Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, tekst łacińsko-polski, Poznań 2008, s. 824–981.

10. Congregazione per la Dottrina Della Fede, Lettera circolare per aiutare le conferenze episcopali nel preparare linee Guida per il trattamento dei casi di abuso sessuale nei confronti di minori da parte di chierici (03.05.2011); tekst polski: Okólnik Kongregacji Nauki Wiary skierowany do Konferencji Episkopatów w sprawie opracowania Wytycznych dotyczących sposobów postępowania w przypadku nadużyć seksualnych popełnionych przez duchownych wobec osób niepełnoletnich, w: *Odpowiedź Kościoła na dramat wykorzystania seksualnego małoletnich. Aspekt prawny, dokumenty i komentarze*, red. P. Studnicki, M. Dalgiewicz, Ząbki 2020, s. 35–42.
11. *Corpus Iuris Canonici editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludoici Richteri curas ad librorum manu scriptorium et editionis Romanae fidem recognouit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg*, pars 1: *Decretum Magistri Gratiani*, pars 2: *Decretalium Collectiones*, Graz 1959.
12. *De delicto et de delinquente*, „Communiones” 2 (1970) nr 1, s. 79–107.
13. De Paolis V., *Le sanzioni nella Chiesa*, (cann. 1311–1399), w: *Il diritto nel mistero della Chiesa*, a cura del Gruppo Italiano Docenti di Diritto Canonico, vol. 3, Roma 1992.
14. Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z dnia 26 sierpnia 1789 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (04.03.2023).
15. Dicastero per la Dottrina Della Fede, Vademecum su alcuni punti di procedura nel trattamento dei casi di abuso sessuale di minori commessi da chierici (05.06.2022), https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/ddf/rc_ddf_doc_20220605_vademecum-casi-abuso-2.o_it.html (12.10.2023).
16. *Digesta Iustiniani = Digesta justyniańskie: tekst i przekład*, red. T. Palmirski, Kraków 2017.
17. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/343 z dnia 9 marca 2016 r. w sprawie wzmocnienia niektórych aspektów domniemania niewinności i prawa do obecności na rozprawie w postępowaniu karnym (Dz. Urz. UE L 65/1).
18. Dziadzio A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2012.
19. Francesco, Lettera apostolica in forma di „motu proprio” del sommo pontefice Francesco *Vos estis lux mundi*, 25.03.2023, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/motu_proprio/documents/20230325-motu-proprio-vos-estis-lux-mundi-aggiornato.html (12.10.2023).
20. Franciscus Accursius, *Corpus Iuris Civilis. Digestum vetus: mit der Glossa ordinaria von Accursius Florentinus*, Jacobus Rubeus, Venezia 1477.
21. Franciscus PP., *Constitutio apostolica Pascite gregem Dei qua Liber VI Codicis Iuris Canonici reformatur*, 23.05.2021, „L’Osservatore Romano. Edizione quotidiana” 161 (2021) nr 122, s. 2–4.

22. Konferencja Episkopatu Polski, Uchwała nr 14/384/2019 Konferencji Episkopatu Polski w sprawie nowelizacji *Wytycznych dotyczących wstępnego dochodzenia kanonicznego w przypadku oskarżeń duchownych o czyny przeciwko szóstemu przykazaniu Dekalogu z osobą niepełnoletnią poniżej osiemnastego roku życia*, 08.10.2019, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” (2019) nr 31, s. 259–270.
23. Kras P., *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem. System inkwizycyjny w średniowiecznej Europie*, Lublin 2006.
24. Krauza K., *Reformy austriackiej procedury karnej w dobie Wiosny Ludów*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 16 (2013), s. 225–243.
25. Krukowski J., *Przestępstwa i kary w ogólności*, w: J. Krukowski, P. Kaleta, *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*, t. IV/2: *Księga VI. Sankcje karne w Kościele*, Poznań 2022, s. 49–92.
26. Labandeira E., *Las presunciones en Derecho Canonico*, Pamplona 1967.
27. Michiels G., *De delictis et poenis. Commentarius Libri V Codicis Juris Canonici*, vol. 1: *De delictis. Canones 2195–2213*, Parisiis 1961.
28. Myrcha M., *De lege ferenda in iure poenali canonico animadversiones*, „Prawo Kanoniczne” 18 (1975) nr 3–4, s. 43–80.
29. Myrcha M., *Problem winy w karnym ustawodawstwie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne” 17 (1974) nr 3–4, s. 141–205.
30. Pawluk T., *Ocena sędziowska środków dowodowych w procesie kanonicznym*, „Prawo Kanoniczne” 12 (1969) nr 1–2, s. 147–160.
31. Pighin B. F., *Il nuovo sistema penale della Chiesa*, Venezia 2021.
32. Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Recognoscendo, *Schema Documenti quo disciplina sanctionum seu poenarum in Ecclesia latina denuo ordinatur (Reservatum)*, Typis Polyglottis Vaticanis 1973.
33. Pontificium Consilium de Legum Textibus, *Schema recognitionis Libri VI Codicis Iuris Canonici (Reservatum)*, Città del Vaticano 2011.
34. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 roku, w: M. Zubik, *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, Warszawa 2008, s. 11–16.
35. Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 2006.
36. Świętoń A., *Humanitaryzm w rzymskim późnoantycznym ustawodawstwie cesarskim na przykładzie konstytucji zamieszczonych w CTh 9.3. „De custodia reorum”*, „Studia Prawnoustrojowe” (2009) nr 9, s. 43–54.
37. Syryjczyk J., *Kanoniczne prawo karne. Część szczególna*, Warszawa 2007.

38. Tęcza-Paciorek A., *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Warszawa 2012.
39. Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Warszawa 2009.
40. Wernz F. X., Vidal P., *Ius Canonicum ad Codicis normam exactum. Ius poenale ecclesiasticum*, t. 7, Romae 1937.
41. Wójcik W., Krukowski J., Lempa F., *Księga v. Dobra doczesne Kościoła. Księga VI. Sankcje w Kościele*, Lublin 1987 (Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r., 4).